ESKİ ÖN ASYA TOPLUMLARI ARASINDA YAZI VE DİL ETKİLEŞİMİ

Yusuf KILIÇ*

Özet

Yazı, edinilen tecrübelerin kaydedilmesi ve sağlıklı bir şekilde gelecek nesillere aktarılmasının en önemli aracıdır. Yazının diğer bir fonksiyonu ise, bir toplumdan diğerine geçişinde beraberinde belirli dil kalıplarını ve kelimeleri götürmesidir. İnsanoğlunun tarihini aydınlatan ilkyazı sistemi olarak kabul edilen ve Mezopotamya'da oturan Sumerliler tarafından M.Ö.3200 yıllarında icadı sağlanan, "Sumer Çivi Yazısı" daha sonraki zamanlarda, Mezopotamya ve çevre memleketlerde oturan kavimlerce kullanılmıştır. Bu yazı türünü kullanan her toplum, onu devraldığı toplumun dilinden ve kültüründen etkilendiği gibi, kendi dil ve kültüründen de bazı önemli katkılar yaparak bir diğer topluma aktarımını sağlamıştır. Böylece Eski Ön Asya dünyasında M.Ö. IV-I. Bin yıllar arasında yaşamış olan çoğu toplumlar bu yazı türünü birbirilerinden alarak kullandıkları gibi, yazı sayesinde önemli ölçüde dil ve kültür etkileşimi içerisine girmişlerdir. Bu çağda kullanılan bir diğer yazı türü ise, Anadolu hiyeroglif yazısıdır. Anadolu'da kullanılan bu yazı çeşidi de geçiş yaptığı toplumlar arasında dil ve kültürel etki yapmıştır.

Bu çalışmada, yazının toplumlararası geçişi, bu sayede oluşan dil ve kültürel etki geniş bir şekilde verilmiştir. Bu tür bir etkileşimin çağdaş dünya toplumlarının dillerinde de devam ettiği açıktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Ön Asya, Toplum, Yazı ve Dil, Etkileşim

WRITING AND LANGUAGE INTERACTION AMONG ANCIENT NEAR EAST SOCIETIES

Abstract

Writing is the most effective way of recording and transferring the experiences reliably into next generations. Another function of writing is that it takes certain linguistic structures and words with it in passage to another society. "Sumer cuneiform writing", which was invented by Sumerians living in Mesopotamia around 3200 B.C and regarded as the first writing system illuminating the history of mankind, was used by other tribes living in and around Mesopotamia in later periods. Each society that used that writing system was affected by the language and culture of the society from which they adapted it on one hand and transferred it into another society by adding much from their own language and culture on the other. Thus, most of the societies living around the 4th and 1st millennium B.C in Ancient Near East experienced a considerable interaction of language and culture, using this

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü EskiÇağ Tarihi Anabilim Dalı, DENİZLİ e-posta: ykilic@pamukkale.edu.tr

ISSN: 1308-2922

writing system by adapting from each other. Another type of writing used in that age is Anatolian hieroglyphic writing. Used in Anatolia, this writing system also had a linguistic and cultural impact on the societies where it was transferred.
In this study, inter-communal transition of writing, and linguistic and cultural effect caused by this transition have been heavily focused on. Such an interaction is also obvious in the languages of modern world societies.
Key Words: Ancient Near East, Society, Writing and Language, Interaction

1. YAZININ İCADI VE GELİŞİMİ

"Dil, insanlar arasında anlaşmayı (insanların kendi aralarındaki her türlü duygu ve düşünceleri ve yargılarını birbirilerine iletmede kullandıkları) sağlayan tabii bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli anlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir kuruluştur"(Gülensoy, 1984: 59).

Yazı ise, ağızdan çıkan seslerin, yani sözcüklerin gözle görülebilen ve bazen de el ile dokunulabilen işaretler halinde biçimlendirilmesidir. Daha geniş bir tanımla yazı, kulak ve jest yardımı olmaksızın belirli değerdeki şekillerin aracılığıyla dilin anlatımını mümkün kılan yegâne araçtır. Yazı bu fonksiyonuyla kültürün korunması, edinilen tecrübelerin kaydedilebilmesi ve gelecek nesillere aktarılmasında önemli rol oynar. Bu yüzden yazının keşfi, insanlık ve uygarlık tarihinde en önemli basamaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu önemli buluş, ilk defa Batı Asya'daki Fırat ve Dicle nehirleri arasında (yani Helenistik Dönem adlandırmasıyla Mezopotamya'da) gerçekleşmiştir.

Nitekim yazıyı icat eden uluslar, uygarlığın bu en önemli buluşu sayesinde kendi sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve dini yapıları hakkında son derece mühim olan yazılı eserler meydana getirmişlerdir. Böylece kendi kavmi bünyeleri konusunda modern insanın bilgilenmesini sağlamışlardır. Ayrıca aynı yazı türü zamanla meskûn coğrafyanın daha sonraki sakinlerine ve komşu memleketlere geçmek suretiyle bu toplumların dillerinden birçok kelime ve kavramın da yazı sayesinde başka toplumlara intikalini gerçekleştirmiştir. Yazı bu yönüyle toplumlar arası dil etkileşiminde büyük önem kazanmıştır. Böylece yalnızca o dönemdeki politik olayların gelişimini göz önüne sermekle kalmayıp, aynı zamanda eski halkların maddi ve manevi uygarlığını, onların yaşam tarzlarını, dinsel, hukuksal ve bilimsel düşüncelerini ve bu unsurların etkileşimini yeniden zihnimizde canlandırmıştır (Friedric, 2000: 11-12). Gerçekten, meseleyi Eski Ön Asya toplumları açısından değerlendirdiğimizde, bu etkileşimin geniş oranda olduğu müşahede

edilmektedir. Bu yüzden yazının icadı ve Eski Ön Asya toplumları arasında yayılışı konusunu detaylarıyla açıklamamız gerekmektedir.

Mevcut bilgilerimize göre, insan Paleolitik devirden itibaren hemcinsleri ile iletişim kurabilmek için bazı semboller ve işaretler kullanarak, bunları bazı nesneler üzerine yazmıştır. İnsanın Neolitik devirde yerleşik hayata geçerek bitkileri, hayvanları evcileştirmesi ile birlikte insanlar arasındaki ilişkiler de artmıştır (Yıldız, 2000:1-3). Böylece anlaşmanın sağlanması için kullanılan sembol ve işaret sayısı artmış ve bunların kullanılması da sıklaşmıştır Bütün bu gelişmeler yavaş yavaş yazının oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Neticede Eski Ön Asya dünyasında ilk yazı şekli oluşmuştur. Bu yazı Mezopotamya'da bulunan "Sumer Çivi Yazısı"dır. Daha sonraları ise, bu kez Anadolu'da ikinci bir yazı türü olan "Hiyeroglif Yazısı"icat edilmiştir. Bu her iki yazı çeşidi için kaya ve taş, kil ve diğer birçok uygun malzeme gereç olarak kullanılmıştır.

İnsanlığın ilk yazısı olan, çivi yazısı, M.Ö.3200'lerde Güney Mezopotamya'da oturan Sumerliler tarafından icat edilmiştir. Tamamen ekonomik ihtiyaçların karşılanması endişesiyle icadı sağlandığını düşündüğümüz ve umumiyetle "Sumer Çivi Yazısı" adı verilen bu yazı türünün diğer yazı türleri gibi belirli bir amacın anlatılması ve çeşitli maddelerin tanıtılması amacıyla kullanılması aşamasından sonra;

I- *Yazının şekil haline dönüşmesi*

II- *Fikir yazısı (ideografi), diğer bir tanımla resim yazısı (piktografi)*

III- *Fikir yazısından hece yazısına geçiş* (Alkım, 1991: 3) şeklinde bir gelişme ve sadeleşme aşaması geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Şunu da hemen ifade etmek gerekir ki, çivi yazısı İran'daki kullanılışı dışında heceden harfe doğru pek bir gelişme sağlayamamıştır. Genellikle her işaret bir veya birden fazla heceyi ya da bir veya birden fazla kavramı karşılamaktadır.

Bununla birlikte Sumer Çivi Yazısının icadı hikâyesi ile insanoğlunun medeniyeti oluşturma hikâyesi birbiriyle tamamen örtüşmektedir. Gerçekten her ikisi de, belirli ihtiyaçların karşılanma çabası sonucunda oluşmuşlardır. Bu yüzden çivi yazısı olarak bilinen tüm yazı sistemlerinin en eskisinin, medeniyetin başladığı ülkede, yani Güney Babil'de ya da Sumer'de doğup gelişmesi hiç de şaşırtıcı değildir (Hırçın, 1989: 38).

İran yazısı ve yazıtları hakkında geniş bilgi için bakınız. Andrew ROBINSON, *The History of Writing*Alphabets, Hieroglyphs and Pictograms), New York 1999.

ISSN: 1308-2922

Bu yazı türünün oluşturulması meselesine baktığımızda; Mezopotamya coğrafyasının ve bu bölgenin güney kesiminin sakinleri olan Sumerlilerin siyasi ve sosyal hayatlarını kısaca belirtmek icap etmektedir. Nitekim yazının oluşturulması için, böyle bir merakın ortaya çıkması, mevcut sosyal ve siyasal hayatın böyle bir yeniliğe ihtiyaç duyması gerekmektedir.

Elde bulunan verilere göre, M.Ö. IV. Binyılın ortalarında Mezopotamya'ya geldikleri kabul edilen Sumerlilerin asıl yurtlarının neresi olduğu kesin olarak bilinmemektedir[2]. Fakat onların dilleri üzerinde yapılan filolojik tetkikler Ural-Altay dillerini hatırlattığı gibi, bazı kahramanlık öyküleri de Hazar bölgesiyle ilişkileri biçiminde yorumlanmaktadır (Bilgiç, 1982 : 87) .

Sumerliler, Mezopotamya'ya geldiklerinde burada var olan halkın kültürüne kendi kültür unsurlarını katıp mevcut köy kültürünü şehir kültürüne dönüştürmüşlerdir. Böylece dünyanın ilk medeniyetini kurmuşlardır. Dicle ve Fırat nehirlerinin taşıdığı alüvyonlu birikinti ovasında kurulan bu uygarlık, her biri güçlü ve kendi yöneticileri olan şehir devletlerinden oluşmuştur. Bu şehir devletlerinde bir kralın

---

[2] Bu konuda en son çalışma; Salih ÇEÇEN, "Eskiçağda Türkler", Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s.101-109. adıyla yapılmıştır. Bu çalışmada, Sumerlilerin kim olduklarına cevap aranmıştır. Burada Sumer isminin, komşuları olan Sami kavim Akadlar tarafından verildiğini, ancak Sumerlilerin kendi yazılı belgelerinde kendileri için KI.EN.GI veya KI.EN.GIR adını kullandıkları ifade edildikten sonra, bu isim Çinlilerin Kırgızlar için kullandıkları KIEN-KUN ismiyle ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Sumerlilerin çok mevsimli bir iklime sahip olan Mezopotamya'da yaşamalarına rağmen mitolojilerindeki anlatılarda mevsim anlayışlarını YAZ ve KIŞ olarak ifade ettiklerini belirtilmektedir. Bu mevsim anlayışının Asya bozkırlarında yaşayan kültürler için geçerli bir kullanım şekli olduğu söylenmektedir. Yine Sumerlilerin giyim kuşam tasvirlerinde, ayaklara kadar uzayan ve elleri tamamen kapatan uzun ve kalın bir giyim motifi betimlemesinin onların soğuk bir bölgeden Mezopotamya'ya geldiklerinin başka bir delili olduğu vurgulanmaktadır. Üçüncü destek bulgusu ise, Sumerlilerin ilk kaleme aldıkları yazılı belgelerde Gök Tanrı olarak ifade ettikleri tanrı AN'a çok büyük bir önem verdikleridir. Burada ileri sürülen dördüncü delil ise, Sumerlilerin tapınaklarını mutlaka yapay tepeler üzerinde kurmalarıdır. Yukarıda sayılan delilleri, Sumer dilinin yapısı ve bünyesinde bulundurduğu Türkçe kelimelerle desteklemekte, bunların Türk kültürü ile yakın bağlarının olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda, ayrıca bakınız, O.Nedim TUNA, Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, TTK. Basımevi, Ankara 1990; Füruzan KINAL, Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü. DTCF. Yayınları No:337, Ankara 1983.

egemenliği altında yaşayan özgür halk, saray çevresindeki "memurlar", din adamları ve tüccarlar dışında çoban ve köylülerden ibarettir (Jean, 2002: 12) . Ayrıca onların kendi dillerinde ÌR (erkek köle) ve GÉME (kadın köle) olarak adlandırdıkları köle sınıfı da vardır[3].

Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Sumer şehir devletleri tanrılarca görevlendirildiklerine inanılan krallar tarafından yönetilmektedir. Dolayısıyla kral, idare ve din sisteminin başındaki kişidir. Kral, tanrılar adına toprağın ekilip, hasat elde edilmesi ve hayvansal gelirlerin arttırılmasının düzenleyicisi olmuştur. Ayrıca kral, saray ve tapınağında mevcut olan mal ve malzeme varlığının bir listesinin, elinin altında olmasını istemiştir. Bu yüzden memleketin tüm gelirleri kralın maiyetindeki saray ve tapınakta toplanır, devletin ihtiyaçları karşılandıktan sonra geriye kalanları şehir halkına dağıtılırdı. İşte bu noktada, Tapınak depolarına girdisi ve çıktısı yapılan emtianın miktar ve çeşitliliğinin artması, bunların hesabının tutulması ihtiyacını doğurmuştur. Böylece hesapların tutulması işlerinde bazı semboller kullanılmaya başlanmıştır[4] Söz konusu bu önemli adım yazıyı icat etme düşüncesinin de başlangıcı kabul edilmelidir. Zira tapınak görevlilerinin tapınak mallarının cins ve miktarını belirlemek için hünerlerini sergileyip, çeşitli resimsel çizgilere başvurmuşlar ve bu çizgilerin zamanla sadeleştirilip geliştirilmesi suretiyle "Sumer Çivi Yazısı" adı verilen yazı türü oluşmuştur[5].

Sumerliler çivi yazısı sistemini icat etmek suretiyle kültürlerinin kendilerinden sonraki nesillere intikalini ve dolayısıyla bir çivi yazısı kültür çevresinin meydana gelmesini sağladıklarından, Mezopotamya medeniyetinin kurucusu sayılmaktadırlar (Kınal, 1987: 18). Sumer çivi yazısı üç bin yılı aşkın zaman zarfında Mezopotamya,

---

[3] Sumer hukuk metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla toplumun en alt tabakasını oluşturan köleler, devlete bağlı (yani devletin kölesi) oldukları gibi, kendi efendisinin malı durumunda olanları da vardır. Geniş bilgi için bakınız. Mebrure TOSUN-Kadriye YALVAÇ, *Sumer, Babil Asur Kanunları Ve Ammi-Saduqa Fermanı*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s.18-86.

[4] Bu hususta geniş bilgi için bakınız. Hans J. Nissen, *The History of the Ancient Near East (9000-2000 B.C.),* Chicago 1990, s. 65-90. Burada Geç Uruk Devri'nde kullanılan sembollerin örnekleri verilmiştir.

[5] Sumerliler dışında kendi yazılarını oluşturma başarısını gösteren diğer toplumlar ise Mısırlılar ve Çinlilerdir. Ancak konumuzun kapsamının dışına çıkmamak için bu her iki yazı çeşidi hakkında detaylı bilgi verilmeyecektir. Bu yazı türleri ile ilgili bakınız. A. RABİNSON, a.g.e.,Ayrıca, Eric F. GOLDMAN- C. FREDERİC ve E.M. HUNT, *The World's History*, New York 1954, s. 36.

 ISSN: 1308-2922

Anadolu, daha sonraları İran toplumları tarafından kullanılmış ve en son olarak Hatay'ın 40 km. güneyinde bulunan Ugarit[6] (Ras-Şamra)'da kullanılarak yavaş yavaş tarih sahnesinden kalkmıştır.

Yani yazının icadının nedeni tamamen ekonominin idaresi olup, hiçbir şekilde edebiyat yapmak, kahramanlık destanları yazmak veya başka bir gayesi yoktur. Bunun aksine tamamen ekonomik ihtiyaçların karşılanması yani hesapların tutulması endişesiyle icat edilmiştir (Ünal, 1999: 33). Nitekim Sumer ülkesinde Uruk kentinin büyük tapınağının bulunduğu yerde keşfedilen ilk kil tabletler, tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvan listelerinden oluşmakta olup, tapınağın bir tür muhasebesini sunmaktadır (Jean, 2002: 13). Yine Uruk'ta Uruk kültürü evresinin (c.3200-3000) sonlarına doğru yapılmış olan bir tapınakta, üzerine piktografik figürler, çizgisel resimler ve rakamlara benzeyen işaretler kazınmış ve sonra fırınlanmış kil tabletler bulunmuştur. Başka kentlerde[7] de benzerleri bulunan bu tür tabletler; rahiplerin, meslektaşları ve ardılları tarafından anlaşılacak şekilde kayda geçirdikleri, tapınak gelir ve giderlerini kapsayan zamanın muhasebe defterleridir (Cramford, 2004: 194, Gündüz, 2002: 19). Dolayısıyla ilk yazılı metinler ziraat hesaplarından oluşmaktadır. Bu yazı, gelir ve gider muhasebesinin tutulduğu tapınakta, görevli rahipler tarafından icat edilmiş ve kentleşmenin gittikçe artan ekonomik gereksinimleriyle birlikte gelişmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Sumerlilerin ilk yazı şekilleri tamamen resimseldir. Bir nesnenin karşı tarafa mesaj olarak anlatılması için ilk olarak ideogramlar kullanılmış, yani bir işarete bir anlam verilmiştir. Ancak zamanla bir şekil birçok kavramı içine almak için kullanılmıştır. Örneğin bir dereyi tasvir eden şekil (iki çizgi), artık hem su hem dere hem de içmek gibi anlamlara gelmektedir (Engin, 1968: 87). Ayrıca bir ayak göstergesi; ayakta durmak, yürümek, bir yerden bir yere götürmek vb. şekildeki eylemlere karşılık gelmektedir (Jean, 2002: 16).

---

[6] Ras-Şamra Höyüğünde yapılan kazılar neticesinde elde edilen arkeolojik bulgular ve özellikle çivi yazılı metinler, M.Ö. 1850 yılarından itibaren çivi yazılı metinlerde sözü edilen Ugarit memleketinin burası olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Anadolu ve Kıbrıs ile sıkı ticari ilişkileri olan Ugarit'in Hurri-Mitanni devletine tabi bir küçük krallık olduğu anlaşılmıştır. Geniş bilgi için bakınız. Benno LANDSBERGER "Ras Şamra'da Bulunan Çivi Yazılı Vesikaların Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *A.Ü.DTCF Dergisi,* C.I, S.I, Ankara 1942, s.85-90.

[7] Uruk IV ve Uruk III buluntularının çağdaşları Cemdet Nasr ve Susa Proto Elam tabletleridir. Yine bu vesikalarda tarım ve ticaretle ilgilidir. Bakınız: Nuray YILDIZ, Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, TTK Yayınevi, Ankara 2000, s.4-5.

Zamanla büyük gelişim gösteren yazı, sadece anıları sabitleştirmeye, düşünceyi iletmeye, bilineni hatırlatmaya değil, aynı zamanda öğrenilmesi sayesinde bilinmeyenleri de tanıma imkânı vermiştir. Böylece insanın hakikati kavrayıp, başkalarına aktarmasını sağlayan, mükemmel bir araç olduğu fark edilmiştir. Bu bakımdan konuşulan dilin yerini alması, ihtiva ettiği ses değerleri ile okunması gerekliydi. Bu da ancak yazının icadından yaklaşık yüz elli yıl sonra fonetizm "sesleşme"nin keşfedilmesiyle mümkün olabilmiştir. Bu gelişmeler sayesinde, yazı sadece bir resmi ifade eden işaret olmaktan çıkmış bir "ses"i karşılayan işaret durumuna gelmiştir. Yani yazı sisteminde artık nesneler değil, sözcükler yazılır hale gelmiştir. Bu gelişmeyle yazı, sadece bir düşünceyi ileten araç olmak yerine dili aksettirmeye başlamıştır. Bundan böyle yazıyı anlamak için yazı dilini tanımak icap etse de, yazı konuşma dilinin ifade ettiği her şeyi ifade ediliş biçimiyle kayda geçirebilecektir. Artık fikir yazısından hece yazısına geçiş söz konusudur (Bottero, 2003: 110). Bundan böyle yazım işaretleri, kamış, tahta, kemik, fildişi veya metalden ucu üçgenleştirilmiş bir "*stylus*" ile yumuşak kile hafifçe bastırmak suretiyle yapılmaktadır.

Bununla birlikte tabletlerin büyüklüğü değişiklik gösterdiği gibi, yazıtların çoğu da birbirinden farklıdır. Ayrıca yazma işlemi bittikten sonra tabletlerin fırınlanmasıyla onların uzun ömürlü olmaları sağlanmıştır. Bu yazı malzemesi bize ne kadar alışılmadık ve az kullanışlı görünse de, kil tabletler "Sumer Çivi Yazısı" ile birlikte Eski Ön Asya'nın pek çok ülkesinde, Suriye'de, Anadolu'da büyük bir yayılım alanı bulmuştur. Ayrıca kil tabletler, Prehistorik Yunanistan'da ve Girit'te Miken-Minos dilleri ve yazıları için de bir yazım aracı olarak kullanılmıştır (Friedrich, 2000: 53).

Çivi yazısının çözülmesine gelince, 18. yüzyılın sonlarına doğru Danimarkalı Doğu seyahatçisi Carsten Niebuhr, İran'da Persepolis'te çivi yazısı ile yazılmış taş tabletler bulmuş ve sergilemiştir (Cancik-Kirshbaum, 2004: 31). Böylece eski ve pek tanıdık olmayan bir yazı sisteminin ilk keşfi sağlanmıştır. Bu yazının çözümü ise, Grotefend'in 1802 yılında Pers kralı Kserkess'e ait yazıtın üst bölümünü okumayı başarmasıyla başlamıştır. Ancak sorunun giderilmesi yarım yüzyıl kadar bir zaman almıştır. Nihayet Babil Dönem'ine ait çivi yazısı, 1850 dolaylarında, Pers kralı I. Dairus'un Behistun'da bir kaya üzerine üç dilde (Elamca, Eski Persçe ve Babilce) yazılmış olan büyük bir yazıtının Rawlinson tarafından bulunması sayesinde kesin olarak çözülmüştür (Ceram, 1993: 186-202). Böylece Mezopotamya ve İran yazıtları okunup anlaşılmaya başlanmıştır. Hitit ve Urartu dillerinin anlaşılması ise daha sonraki zamanlarda mümkün olmuştur. Zira çivi yazısının çözülmüş olması

 ISSN: 1308-2922

sayesinde, Hitit ve Urartu metinleri kolayca okunabilmiş olsalar bile, bilginler Hitit ve Urartu dillerini bilmedikleri için bunları anlamak çok kolay olmamıştır (Diakov-Kovalev, 2008: 82). Nitekim Hitit dilinin çözümü Friedrich Hrozny tarafından 1915'te başarılmıştır. Urartu dili grameri üzerinde yapılan ilk güvenilir çalışma ise, ancak 1933 yılında Alman oryantalist J. Friedrich tarafından gerçekleşmiştir (Tekoğlu, 1989: 84).

Öte yandan söz konusu çivi yazılı metinler modern araştırmacılar için büyük önem arz etmektedir. Özellikle bu kimseler yazılı vesika sayesinde tarihin sınırlarını genişletme imkânı elde etmişlerdir. Böylece insanlık tarihi önceleri 2500 yıllık bir zamanı kapsarken, şu an bu zaman dilimi en az 2700 yıl daha genişlemiştir. Artık insanlık tarihini yazılı vesikalardan öğrenmenin başlangıcı M.Ö. 3200 yıllarına kadar götürmek mümkün olmuştur.

2. MEZOPOTAMYA TOPLUMLARI ARASINDA YAZI VE DİL ETKİLEŞİMİ

2.1.Sumer-Sami Kavimleri Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi

Birçok etimolojik sözlükte ve çeşitli çalışmalarda, kelimelerin bilinen en eski durumları, görüldükleri ilk dil, eski kökleri vs. genellikle yeterince incelenmemekte ve bu, esas amaç görülmeyip, çoğunlukla kelime kökü olarak Arapça, Yunanca, Latince, Farsça vb. denilerek bu dillerden daha eski dillere fazla değinilmemektedir. Dolayısıyla yapılan dil araştırmalarında Sumerce, Akadca, Asurca, Babilce, Hurrice, Hatice, Hititçe, Luwice, Avesta Dili, Miken Dili, Etrüskçe, Frigçe, Urartuca vb. dillere, yeterince başvurulmamaktadır (Şimşek, 2006: 179). Yani, etimolojik sözlüklerin temel amaçlarından biri olması gereken bu husus ihmal edilmektedir. İşte böyle bir çalışmanın yapılması esnasında, şimdiye kadar elde edilen bilgilere göre, dünya insanlığının en eski yazı dili olan Sumerce ve onun yazısının yaratmış olduğu olanak sayesinde, Eski Ön Asya toplumları arasında yazı ve dil etkileşiminin ne şekilde olduğunu ortaya koymak ve etkileşmenin modern toplumların dillerinde nasıl zuhur ettiğini görmek için, meseleyi yazının başlangıcından itibaren ele almanın daha doğru bir metot olacağı düşüncesiyle hareket edilmiştir. Bu durumda yazının icadından itibaren onu kullanan toplumları, yazının toplumlar arası geçişini, geçişi esnasında beraberinde hangi sözcük ve kavramları taşıdığını ve bu sözcüklerin değişim şekillerini, yine toplumların tarihteki öncelik ve sonralık sırasına göre vermenin de konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğu düşünülmüştür. Bu noktada mevcut verilere göre, meselenin ilk sırasında Sumerliler ve onların dili Sumerce yer almaktadır.

Sumerliler, Mezopotamya'ya M.Ö. IV. binyılda gelip, bölgenin güney kesiminde etkili olmuşlardır. Sumerlilerin Mezopotamya'ya yerleştiklerinde burada var olan "Proto-Fırat" ve "Proto-Dicle" olarak adlandırılan halkların dillerinden birçok isim kelimesini aynen alıp kullandıkları ve özellikle bölgedeki nehir ve yer isimlerinin Sumer öncesi halkların dillerinden birer kelime oldukları iddia edilmektedir (Michalowski, 2006: 161). Sumerliler tarafından yazılı kayıtlarda kullanılan aynı isimler Sumerce vasıtasıyla daha sonraları bölgeye gelen Sami halklarının dillerine geçmişlerdir. Nitekim Akadlar Mezopotamya'ya geldikleri zaman Sumer kültürünü benimsenmişler ve buna paralel olarak kendi dilleri olan Akadçayı yazmak için çivi yazısından yararlanmışlardır. Bu noktada Akad kavmine tesir eden Sumer kültürü kendi içinde barındırdığı Sumer öncesi kültür unsurlarını da Akadlara ve dolayısıyla onların dili Akadçaya devretmiştir.

Samilerin Mezopotamya'ya gelişleri ise, daha sonraları yani M.Ö. III. Binyılın ikinci yarısında itibarendir. Bunlar iki ayrı göç grubu halinde, Arabistan Yarımadasından çıkıp Mezopotamya'ya gelmişlerdir. Sami kavimlerinden ilk gelenler Akadlar (Doğu Samiler), M.Ö.2500 yıllarından itibaren küçük gruplar halinde Mezopotamya'ya sızarak bölgenin orta bölümüne (Akad ülkesine) yerleşmişlerdir. Ancak Sami Akadlar önemli bir güç haline gelmeden önce Sumerlilerin himayesi altında işçi, çoban ve çiftçi gibi aylıklı işçi olarak çalışmak suretiyle Sumer toplumuyla iç içe yaşamışlardır. Böylece yüzyıllarca Sumer bölgesini Sumerlilerle paylaşmış olan Akadlar Sumer kültürünü de benimsemişlerdir (Yıldırım, 2004: 53). Hatta bu birliktelik Mezopotamya hâkimiyetinin Sargon liderliğindeki Samilerin eline geçtiği dönemde de devam etmiştir. Açıkçası Sumer şehirlerinde çok sayıda Sami asıllı insan, Sami şehirlerinde ise çok sayıda Sumer kökenli insan yan yana yaşamıştır. Başlangıçta bu iki farklı halk grubu arasında toprak ve ekonomi ile ilgili sorunlardan başka herhangi bir uyuşmazlığın yaşanmadığı görülmektedir. Doğal olarak aynı yönetim çatısı altında birlik ve beraberlik içerisinde yaşamak, karşılıklı kültür alış-verişini ve kültürel etkileşmeyi kaçınılmaz hale getirmiştir. Birbirlerini derinden etkileyerek kültürel bütünlüğün geliştirilip ilerletilmesinde Sumerliler önder rolü oynamış görünmektedir. Bunların Samilerden daha yaratıcı, daha açık, daha cesur oldukları kabul edilmektedir. Fakat bu durum Samilerin bu kültür ve düşünceye hiçbir katkıda bulunmadıkları anlamına gelmemelidir (Bottero, 2003: 91).

Diğer taraftan kabul edilmesi gerekir ki, insanlık tarihinin her döneminde medenî olma yolunda ileri bir aşamaya ulaşmış, ihtiyaçları nispetinde icatlar ortaya koymuş olan toplumlar, hemen hemen

 ISSN: 1308-2922

hayatın her alanında diğer toplumları etkileme gücü elde etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere, Mezopotamya'nın güney kısmında etkili olan Sumerlilerin bölgeye sonradan gelen Sami halklarından kültürel gelişmişlik açısından üstün olduklarını söylemekte herhangi bir mahzur yoktur[8]. Zira Sumerliler çağın gereklerini yerine getirme hususunda önemli ilerleme katettikleri gibi, Eskiçağ Ön Asya insanının karşılıklı anlaşabilmesini ve iletişimini kolaylaştırmak açısından son derece mühim olan yazıyı icat etme başarısını da göstererek, bunu ihtiyaçları oranında kullanma becerisi onlara kültür, özellikle dil sahasında diğer toplumlara tesir etme imkânı vermiştir. Bu hususta Sumerlilerden ilk etkilenen halk grubu Akadlardır. Akadlar, Sumerlerin bütün hece işaretlerini almalarına karşın, kendi Semitik ses düzenlerini kullanmışlardır. Buna rağmen bu yazı sistemindeki birçok işaretin Sumerce karşılıklarını kullanmak durumunda kalmışlardır. Yani Sumer dilinin Akadçaya tesiri cümle yapısı ve gramer yönünden ziyade, daha çok kelime geçişleri şeklinde olmuştur[9]. Akadçanın Sumerceden yoğun bir şekilde kelime aldığı kabul edilmekte olup, kelime sayısının 529 civarında olduğu iddia etmektedirler (Michalowski, 2006: 165). Hatta bu kelimelerin birçoğunun Akad Devleti'nin büyük güç kazanarak sınırlarını Suriye ve Elam memleketlerine kadar genişletmesi sayesinde buralara yayılma imkânı bulduğu söylenmektedir (Michalowski, 2006: 172).

Öte yandan, her iki dilin cümle kuruluşları ve gramer yapıları birbirinden tamamen farklıdır. Sumerce yapı bakımından Ural-Altay dilleri grubunda yer alır. Bitişken (sondan eklemeli) dil grubuna girer. Bu, köklerin değişikliğe uğramadığı ve bazı eklerin yardımıyla ifade edilen diller grubudur. Konuyu biraz açarsak; Sumerce tek heceli köklerin hâkim olduğu ve köklerin değişmediği bir dildir[10]. Gramer ekleri de bağımsız kelime kökleri olarak kabul edilir. Bunlar ancak ses değişikliklerine uğrayabilirler. Konson (sessiz harf), vokal (sesli harf)

---

[8] Sumerlilerin Sami kavimlerini din ve inanış, dil ve edebiyat, kültür ve sanat alanlarının hemen hemen her safhasında etkilemiş olduklarının açık olması bunu göstermektedir.

[9] Akadça metinler incelendiğinde birçok Sumerce sözcüğe rastlamak mümkündür. Ayrıca Asurca –İngilizce ve Akadca-Almanca sözlüklerde, birçok Sumerce kelime ve kavramın varlığı görülmektedir. Bakınız; Chicago Oriental Enstitüsü tarafından ciltler halinde yayınlanmaya devam eden, *Chicago Assyrian Dictionary*, Pulished By The Oriental Institute, Chicago, U.S.A bu eser sahanın uzmanlarının kullanım geleneklerine uygun olarak bundan sonra CAD kısaltmasıyla verilecektir.; Wolfram von SODEN, *Akkadisches Handwörterbuch*, Band I,II ve III. Wiesbaden 1965.

[10] Bu grup dillerin eskiçağdaki benzerleri Hurice ve Urartuca, bugünkü benzerleri ise Fince, Macarca ve Türkçedir.

kaybolması veya "assimilation"ları gibi, isimler ve fiiller form bakımından ayrılmazlar. Yani aynı kök hem isim hem de fiil olabilir. Ayrıca kök ve fiil değişmez, gramer işlemleri ise kökün önünde veya arkasında oluşur. Eklerin özelliği, tek tek kelimelerin veya cümle parçalarının gramer yönünden birbirleriyle olan ilişkilerini cümle zinciri haline getirerek ifade etmesidir. Sumerce kök bakımından fakir bir dil olmasına rağmen, çeşitli kelimeler birleştirilerek isim, sıfat, fiil gibi yeni kelimeler türetilmek suretiyle bir düzen ruhu ile zenginleştirilmiştir. Örneğin LÚ (adam), GAL (büyük), LÚ.GAL (büyük adam, kral), ve KÚ (temiz), ZU (bilmek), KÚ.ZU (hakim, bilge), KÙ (temiz) ve BABBAR (parlak) KÙ. BABBAR (gümüş) gibi. Bu tür örnekler çoğaltılabilir (Yalvaç, 1982: 575).

Mezopotamya'da konuşulan Sami dillerine gelince, bunlar Akadça ve onun lehçeleri olan Babilce ve Asurca'dır. Bunlardan Sumerce ile ilk defa temasa geçen Akadça olduğu için, Sumercenin Sami dillerine tesirinin Akadça üzerinden olduğunu yukarıda belirtmiştik.

Sami dilleri Sumerce'nin tersine "Kursiv" dil grubunda yer alırlar. Kursiv, ayrı ayrı mana ifade edendir. Kursiv düşünen insan konuştukça fikrini açıklar, olaylar hakkında daha derin görme yeteneğine sahiptir. Ayrıca Sami dilleri bükülgendir. Yani dilbilgisel ilişkiler sözcüklerin görünüşündeki fonetik değişikliklerle ortaya çıkar; bu dilde sözcüklerin büyük bölümü tek hecelidir. Diğer taraftan Sami dilleri kök bakımından oldukça zengindir. Ayrıca fiil ve isim cümleleri nispeten daha bariz bir ayrılık gösterirler. Fiil cümlelerinde fiil, isim cümlelerinde ise isim cümlenin başında yer alır (Akkaya, 1937: 7). Bununla birlikte, Sami dilleri, ünlülere yalnızca ikincil bir anlamsal ve dilbilgisel rol verirler. Ayrıca dilin gelişimi boyunca (üç bin yıl) özellikle sözcüklerin sonundaki bazı ünlüler bozulmuş ya da telaffuz edilemez hale gelmiştir. Böylelikle Akadçadaki işaretlerin sessel değerinde bir ünlü kargaşası olmuştur (Yalvaç, 1982: 575).

2.1.1. Akad Dilinin Sumerce Karşısında Yazı Dili Olarak Ortaya Çıkması

İlk zamanlarda Sumerlilerin idaresi altında sorunsuz bir şekilde yaşayan Samiler, daha sonraları Sumer şehir devletleri arasında meydana gelen kavgaları fırsat bilerek isyan etmeye başlamışlardır. Nihayet Sargon (šarru-kēn) isimli Sami aslı bir şahıs, Sumer kralı Lugal Zaggasi'yi yenerek güçlü Akad Devlet'ini kurmuştur. Sargon kendi iktidarını kurar kurmaz Sumerlileri Samileştirmeye başlamıştır. Böylece Sumer halkını siyasî ve etnik bir grup olarak yok etmeye çalışmıştır. Ayrıca Sargon yönetimindeki Akad sülalesinin resmî dili Akadça'dır. Buna karşılık

 ISSN: 1308-2922

Mezopotamya'nın güneyinde ise hâkim dil yine Sumerce'dir. Böylece başlangıçta yönetimin, dinin ve kültürün tek resmi dili olan Sumerce'ye Akadça rakip olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum Akad Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir. Akad Devleti'nin yıkılması ile birlikte Sumerli III. Ur krallığının kurulması Sumercenin yeniden canlanmasını sağlamıştır (Woods, 2006: 93). Sumerce bu tarihten itibaren, ülke tarihinin sonuna yani milattan kısa bir süre öncesine kadar, yalnızca aydınlar arasında varlığını sürdürmüştür. Sadece sessel açıdan hem Sumerce hem de Akadça'da yapılan aktarmalarda doğal olarak ilk okuma biçimi yürürlükte kalmıştır (Bottero, 2003: 115).

Gramer ve yapı bakımından gözle görülür bir etkileşim olmamakla birlikte, iki dil arasında özellikle Sumerce'den Akadça'ya kelime geçişlerinin olduğunu ifade etmiştik. Hakikaten, çivi yazısı ve Akad diliyle yazılmış vesikalar incelendiğinde Sumer dilinden olan birçok kavramın Akadlar tarafından ya dillerinin fonetik yapısına uyarlayarak DAM.GÀR (tamkārum): tüccar, MAŠ.EN.GAG (muškēnum)[11]:bir halk tabakası, APİN (apinnum): saban (Yalvaç, 1982: 576). SALIM veya SILIM (šalāmum): sağlıklı olmak[12] (Şimşek, 2008: 188) şeklinde, ya da olduğu gibi Sumerce halini aynen alarak kullandıkları görülmektedir. Hatta birçok kelimenin Akadça karşılığı bilinip kullanılmasına rağmen, Sumerce değeri de kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum Akadlar'ın Sumer dil ve kültürünü ne derece benimsemiş olduklarını göstermektedir.

Akadça yazı dilini ise Yeni Sumer Devri'nde Sumerlilerin kendileri yaratmışlardır. Buna bir çeşit "Bilimsel Sumerce" denilebilir. Sumerlilerin dil üzerindeki bu uygulamaları, çok daha sonraki zamanlarda Selçuklu ve Osmanlı döneminde olduğu gibi Türk toplumları tarafından ortaya konulan dil uygulamasına benzetilmektedir. Hakikaten Osmanlı Türkleri yabancı dillerden ve bilhassa Arapça'dan bol miktarda alıntı yaparak sunî bir yazı dili oluşturmuşlardır. Ayrıca Osmanlıca Türkçe lügatler ortaya koymuşlardır. Benzer şekilde Sumerler de Akadça (ilmî Sumerce)-Sumerce lügatler oluşturmak mecburiyetinde kalmışlardır. Yani Türkiye Türkleri için Osmanlıca ne ise, Sumerli için de Akadça aynı şeyi ifade etmiştir. Nasıl ki, Osmanlıca halkın öz dili olan Türkçe'yi

[11] *Chicago Assyrian Dictionary* (CAD), Pulished By The Oriental Institute, Chicago, U.S.A., M/II, s.272b'de "hizmet sorumluluğu olmayan kişi" şeklinde anlamlandırılmıştır.

[12] CAD Š/I, 206a, Bu sözcük modern Arapça ve Türkçede "selam" , İbranicede ise "şalom" şekliyle ve aynı anlamda kullanmaya devam etmektedir.

yok edememiş ise, Akadça'da sokakta konuşulan saf Sumerceyi yok edememiştir. Bunun yanında, Sumer dilinin zamanla günlük hayatın dili olmaktan çıkıp bir yazı dili halini aldığı anlaşılmaktadır (Diker, 2000: 274). Çünkü Sumerce ve Akadça iki dilli metinlere rastlanılmıştır. Bu durum Sumer dilini canlı tutmuş ve bu canlılık Hz. İsa'nın doğumuna yakın zamana kadar devam etmiştir. Yani Mezopotamya'da Sumer siyasî hâkimiyeti M.Ö.2. binyılın başlarında tamamen son bulmasına rağmen Sumer dili Akadça, Babilce ve Asurca gibi Sami dillerine yaptığı kelime geçişleri ve bir nevi ilim dili olarak kullanılması sayesinde varlığını ve tesirini uzun yıllar devam ettirmiştir. Hatta bu etki Mezopotamya toplumları ile sınırlı kalmamış zamanla Anadolu ve İran toplumlarına da yayılmaya başlamıştır. Gerçekten Eskiçağ Anadolu ve İran halklarının dilleri incelendiğinde öncelikle Sumerce ve daha sonra ise Mezopotamya'da konuşulan Sami dillerinin derin tesirleri olduğu tespit edilebilmektedir. Misal olarak, F. Hrozny tarafından Hitit dilinin Hint-Avrupa dillerinin "Centum" koluna mensup olduğunun ispatı için verilen Hititçe "nu NİNDA-an ezateni vatarma ekuteni" cümlesindeki NİNDA (ekmek) kelimesinin Sumerce olması, Sumercenin Hititçe'ye olan tesirini göstermektedir. Sumerlilerin siyasetten Hititlilerle karşılaşmadıkları ve aynı zaman diliminde siyasi varlık göstermedikleri göz önüne alındığında, bu tür bir etkileşmenin Sami veya Hurri kavimlerinin aracılığıyla olduğu ve Sumer kültürünün diğer kültürler üzerindeki tesirinin uzun zaman devam ettiği şeklinde düşünülmelidir. Ayrıca Sumerliler tarafından bulunan ve o çağda aritmetik alanında önemli bir gelişme olarak kabul ettiğimiz altmış tabanlı sayı sistemi, o zamanki dünya toplumlarına yayılmış ve kısmen Sumerce tabirlerle ifade edilmiştir. Örneğin yarım kilo karşılığı Grekçe *mna* ve Latince *mina* kelimesi esasen Sumerceden Akadçaya ve ondan zamanla diğer toplumlara sirayet ederek en son bu dillere geçmiştir (Bilgiç, 1982: 120).

Diğer taraftan Sumerce ses değerlerinin saptanması hususunda Akadçadan yararlanılmıştır. Sumercedeki hecelerin ses değerleri hakkında kesin bilgilerimiz olmadığı için, Akadçadaki ses değerleri, Sumercede de aynen kabul edilmiştir (Aydın, 2000: 43).

2.2. Sumer Babil-Asur Yazı ve Dil Etkileşimi

Arabistan çölünden ikinci bir Sami halkı göçü M.Ö. II. bin yılın başlarında olmuştur. İlk gelenler Doğu Sami koluna mensup insanlardır. Yeni gelenler ise Batı Sami koluna mensupturlar. Bunlar uzunca bir süre Sumer-Akad hâkimiyeti ve kültür çevresinde yaşadıktan sonra, Elamlıların Sumerli III. Ur Sülalesi'ni zayıflatmaları üzerine Mezopotamya'nın güneyinde Babil, bölgenin kuzeyinde ise

 ISSN: 1308-2922

Asur kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Her iki devlet de M.Ö. I. binyılın ortalarına kadar siyasi varlığını devam ettirmiştir. Böylece Sumer toprakları Babil ülkesi, Akad toprakları ise Asur ülkesi haline gelmiştir. Bu durumda doğal olarak bir dil ve kültürel etkileşim söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Sumer çivi yazısı Akadlardan sonra Babil ve Asurlular tarafından da benimsenip kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu yazının kullanımı sayesinde Sumer dili söz konusu Sami toplumlarının dillerine etki yapmaya başlamıştır. Bu noktada Sumercenin, Babilce üzerindeki tesirinin Asurcaya nazaran daha yoğun olduğunu söylemek gerekir. Bunun sebebi ise, Kuzey Mezopotamya'ya yerleşen Asurluların bir nebze de olsa Sumer kültür çevresinden uzaklaşmalarına karşın, Babillilerin Sumer kültür çevresi olan Güney Mezopotamya'ya yerleşmiş olmaları ve Sumer halk bakiyeleri ile birlikte yaşamaya devam etmeleriyle açıklamak mümkündür.

Ayrıca çivi yazısı işaretleri dönemlere göre değişimler göstermiştir. Bu dönemde de hem karmaşık eski bir türüyle hem de daha basit bir yazı türüyle karşılaşılmaktadır. Nitekim Eski Babil çivi yazısı, Eski Asur çivi yazısı, Orta Babil ve Orta Asur çivi yazıları daha basit bir nitelik kazanmış olan Yeni Babil ve Yeni Asur çivi yazılarından çok daha farklıdır. Yani zaman ve mekâna göre çivi yazısında birtakım değişiklikler görülmektedir. Ancak bu konu hakkında pek bilgi sahibi olmayanların aralarındaki farkı görmeleri zordur (Friedrich, 2000: 54). Bunun yanında, çivi yazısı gösterge sayısına ve yönüne de her zaman bağlı kalınmamıştır. Babil çivi yazısında bir işaret en fazla dört kez yan yana kullanılırken, bu sayı Asur çivi yazısında üçe düşmüştür (Faulmann, 2001: 67).

Bu noktada Sami kavimlerinin dilli Akadça ve onun lehçeleri olan Babilce ve Asurca yazılmış çivi yazılı vesikalar incelendiğinde, çok sayıda Sumerce kelime ve kavram içerdikleri görülmektedir. Bunun önemli nedenlerinden biri Sumercenin Sami kavimleri tarafından bir nevi din dili olarak saygı görmesi ve kullanılmasıdır. Çünkü mabetlerdeki rahipler, Sumer dönemlerindeki konumlarını muhafaza ettiklerinden, kendi ana dilleri ne olursa olsun, Sumer geleneklerine göre eğitilmişlerdir (Memiş, 2007: 173). Diğer bir neden ise Sumercenin ilim dili olarak önemini korumasıyla açıklanabilir. Bu iki önemli etkenden dolayı Sumerceden Akadçaya ve oradan Babilce ve Asurcaya birçok kelime geçişi olmuştur. Bunlar Sumerce kelimelerin sonuna –um- eki eklenmek suretiyle bu kelimeleri Samileştirilmişlerdir. Bu kelimeleri kısaca örneklendirdiğimizde aşağıda belirtildiği şekilde bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

BARRAG (parakkum): ev, bark yapmak (Labat, 1963: 157), KAR (Karum).ticaret merkezi, pazar veya liman (Labat, 1963: 173),.

BAPPİR (pappirum): bira mayası (Labat, 1963: 125), DUB (tuppum): mektup, DUB. SAR (tupšarrum): yazıcı, katip (Labat, 1963: 99), AB (abum): baba. ŠE (še'um): arpa (Labat, 1963: 169), šAH (šahum):Domuz. ZABAR (siparrum): bronz. BALAG (balaggum): bir müzik aleti (Labat, 1963: 161). MÁ.LAH$_4$ (malahhum): Gemici[13], É. GAL (ekallum): saray[14] gibi.

Nihayetinde M.Ö. 612 yılında Yeni Asur ve 559 yılında Yeni Babil Devletinin tarih sahnesinden çekilmesiyle, Mezopotamya'ya yavaş yavaş girmeye başlayan Arami ve İbrani dilleri ve yazıları bölgede daha çabuk yayılma olanağı bulmuştur. Büyük İskender'in bölgeyi egemenliği altına almasından sonra ise, bu defa Yunaca bütün Ön Asya'da ve bu arada Mezopotamya'da da yayılmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Asur ve Babil İmparatorlukları yıkılmalarından sonra, bölge halkının günlük işlerle olan ilgili yazışmalarda kullanmaya devam ettikleri Akadça ve buna paralel olarak çivi yazısı da yavaş yavaş önemini kaybetmiş ve bundan sonra, Hz. İsa'nın doğumuna yakın büsbütün kullanılmaz olmuştur (Aydın, 2000: 48).

3. MEZOPOTAMYA YAZISININ ANADOLU'YA YAYILIŞI VE MEZOPOTAMYA DİLLERİNİN ANADOLU DİLLERİNE ETKİSİ

Anadolu, tarihin erken devirlerinden itibaren insanların yerleştiği bir coğrafyadır. Anadolu coğrafyası, Asya ile Avrupa arasında yer almakta ve Suriye kapısı ile Afrika kıtasına açılmakta olup, coğrafi konum itibariyle özel bir konum arz etmektedir. Diğer taraftan bu kara parçasının üç tarafının denizlerle çevrili yarımada durumunda olması, çok sayıda göl ve ırmağa sahip olması, ayrıca üç iklim kuşağında yer alması ilkçağ toplumları için bu coğrafyanın cazibesini iyice artırmıştır. Tüm bu elverişli şartlar ve özellikle de muhtelif bitki türlerinin yetişmesi insanların geçimini temin etmesi açısından büyük önem arz etmiş, buna bağlı olarak insan toplulukları bu topraklara yerleşmek adına birbirileriyle uzun süre devam eden kanlı mücadelelere girişmişlerdir. Böylece çok erken zamanlardan itibaren insan yerleşimlerinin var olduğu ve aynı zamanda çoğu kere istila ve savaşların cereyan ettiği bir mekân özelliğini taşımıştır. Ancak elimizde bu topraklara ilk yerleşenlerin siyasi ve sosyal hayatları ile kavmi bünyeleri hakkında çok açık bilgiler yoktur. Bu süreç M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Söz konusu döneme gelindiğinde ise Anadolu toplumları hakkında az

[13] CAD M/I, s.149b.
[14] CAD E, s.52b.

 ISSN: 1308-2922

denecek kadar bilgiyi komşu Mezopotamya devletlerinin krallarının bırakmış oldukları çivi yazılı belgelerden öğrenmekteyiz. Burada Akad kralı Sargon ve torunu Naramsin'in Hattuşaş arşivinde bulunan metinlerinin Hititçe nüshaları ile karşılaşmaktayız (Kınal, 1987: 179). Ayrıca daha sonraları yazılmış olan Asur [15] ve Hitit çivi yazılı vesikaları da bu kavimler hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Söz konusu yazılı belgelerden Anadolu'ya olan Hitit göçleri esnasında Anadolu'da var olduklarını öğrendiğimiz ve yüzyıllarca Hititler ile birlikte yaşamış olup, Hititlere kadar hemen her uygarlığı etkilemiş olan ayrıca Hititleri de din, dil edebiyat ve mitoloji alanında derinden etkileyen Hattiler bu hususta ilk sırayı almaktadırlar (Ünal, 2002: 54-55). Diğer kavimler ise Luwiler, Palalar (Kınal, 1987: 174) ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Hurrilerdir. Anadolu'da yazının kullanılması ve yazılı vesikaların düzenlenmesi ise çok daha sonraki zamanlara denk düşmektedir. Bu konuda en erken belgeler M.Ö. 2. binyılın başlarına tesadüf etmektedir. Şu halde en erken M.Ö. 20. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yazılı belgelerin varlığını görüyoruz. Bu yazılı vesikaların oluşturulmasında iki farklı yazı çeşidi kullanılmıştır. Bunlardan biri Sumerlilerin icadı olan çivi yazısı, diğeri ise hiyeroglif yazısıdır.

3.1. Mezopotamya Yazısının Hurri Ülkesine Yayılışı Ve Mezopotamya Dillerinin Hurri Diline Etkisi

Anadolu'da çivi yazısını kullanan toplumlar Hurriler, Hititler ve Urartular'dır. Hurri ve Uratu dillerinin her ikisinin de Kuzeydoğu Kafkasya dil ailesine mensup olduğu kabul edilmektedir (Michalowski, 2006: 162). Yani bunlar Sumerce gibi bitişken (aglutan) olup, Asya dilleri grubunda yer almaktadırlar.

Hurrilerin tarihine gelince, bunların M.Ö. III. binyılın sonlarında yani Akad Devleti çağında Yukarı Dicle, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve özellikle Van Gölü yöresinde yaşadıkları bilinmektedir (Alpman, 1996: 27-37). Bunlar zaman zaman sınırlarını Irak'taki Kerkük iline kadar genişletmişlerdir. Fakat yapılan son çalışmalarla Hurri dili ile eski Sami dilleri olan Akadça, Amorit ve Kenan dilleri arasında isim cümlelerinde sınırlı sayıda yer alan fiil çekimlerinin benzerliği müşahede edilmiştir. Bu durum göz önünde

[15] Asurca çivi yazılı vesikaların büyük çoğunluğu Kayseri Kültepe'de ortaya çıkarılmış olup, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde muhafaza edilmektedirler. Sayıları 25000 civarında olan bu tabletler sahanının uzmanları tarafından okunup "Kültepe Tabletleri" serisi adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmaktadır. Ayrıca çeşitli tebliğ ve makaleye konu edilenleri de vardır.

bulundurularak, Hurrilerin daha erken zamanlarda, yani M.Ö. III. binyılın başlarından itibaren söz konusu coğrafyada var olabilecekleri görüşü ortaya çıkmıştır (Wilhelm, 2008: 181)

Hurrice metinler, Urki (M.Ö. c. 2300, Mardin bölgesi), Mari (M.Ö. 18. yüzyıl Orta Fırat bölgesi), El Amarna Arşivinde (M.Ö. c. 1400, Mısır), Boğazköy Hitit Arşivinde (Hitit İmparatorluk Dönemi) ve Ugarit Tapınak Kütüphanesi'nde (M.Ö. 14. yüzyıl Kuzey Suriye Kıyısı) gibi değişik kentlerde bulunmuştur. Ayrıca El Amarna'da Firavun III. Amenhotep'e gönderilen çok önemli politik bir mektup Hurrice olarak ele geçmiş ve son yıllarda Boğazköy'de Hititçe-Hurrice çift dilli tabletler ortaya çıkarılmıştır. Birçok merkezden, Boğazköy, Alalah, Ugarit ve özellikle Nuzi (Kerkük ilinin 10 km. güneybatısındaki Yorgantepe)'den gelen metinlerde bulunmuş olan Hurri özel isimleri, dilbilim açıdan büyük önem arz etmektedir (Tekoğlu, 1989: 84). Özellikle 1888'de El Amarna arşivinde bulunmuş olan Hurri kralı Tušratta'ya ait mektup daha o tarihlerden itibaren Hurricenin çözümü için işleri kolaylaştırmıştır. Tušratta değişik dönemlerde Mısır'a pek çok mektup göndermiştir. Bunların hepsi Akadcadır. Yalnızca bir tanesi Hurricedir. Burada geçen şahıs adları, tanrı adları, yer adları ve benzerleri, bilinmeyen bir dilde yazılmış olsalar da, determinatifler aracılığıyla kolaylıkla tanınabilmektedir. Hurrice yazılmış olan mektup, Tušratta'nın Akaadça yazılmış mektuplarındaki isimlerle aynı olduğundan, aynı şeylerden bahsetmiş olabilecekleri ileri sürülmektedir (Friedrich, 2000: 105). Bu tür bir yaklaşım diğer kelimelere de anlaşılabilir bir nitelik kazandırmaktadır. Ayrıca Nuzi'de, "Nuzi Akadçası" adı verilen bir lehçe ile yazılmış olan çivi yazılı metinler bulunmuştur. M.Ö. II. bin yılın ortalarına tarihlenen bu metinler Orta Asur Dönemi çivi yazısı karakteriyle, Hurri asıllı insanlar tarafından Akadça yazılmışlardır[16]. Bu durum çok az Hurri asıllı insan tarafından bilinen Akadçanın devletin resmi yazışmalarında kullanılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu lehçe Hurriceyi kelime, cümle yapısı ve özellikle ses bilgisi açısından derinden etkilemiştir (Berkooz, 1935:

[16] Bu tabletler üzerine en son çalışma Gerfried G. MÜLLER tarafından yapılmıştır. Yazar 1925-1931 yıları arasında Nuzi'de yapılan kazılar esnasında ortaya çıkarılıp British Museum'a getirilen 360 tablet üzerinde yapmış olduğu çalışmayı, Gerfried G. MÜLLER, *Londraner Nuzi-Texte*, Wiesbaden 1998 eserinde yayınlamıştır. Genel olarak çivi yazılı metinlerin transkripsiyon ve tercümesi şeklinde yapılmış olan çalışma Akadçanın Huriler tarafından ne derece benimsenmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

 ISSN: 1308-2922

5)[17] Böylece Mezopotamya dillerinden birisi olan Akadçanın, Anadolu toplumu olan Hurrileri yazı ve dil alanında etkilediği görülmektedir. Bununla birlikte, bu metinlerden Sumerce olan tanrı, şahıs ve şehir determinatiflerinin Hurriler tarafından kullanıldığı gözlemlenmektedir (Berkooz, 1935: 7-64). Dolayısıyla Sumerce, Akadça vasıtasıyla Hurri diline tesir etmiştir.

Başka bir husus ise, Asurca olan Kültepe belgelerinde Hurri asıllı şahıs isimlerine rastlanmasıdır. Bu durum Asur'un Hurrice konuşan halk topluluklarıyla komşu olması veya Anadolu'da doğmuş olan Asurluların Hurri dillinden etkilenerek bu tür isimler verdikleri ya da Asurluların Hurri isimlerini kullanmalarının henüz bilemediğimiz bir gerekçesinin olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır (Wilhelm,2008: 181). Bu noktada Akad Devleti'nin (M.Ö.2350-2150) ünlü kralları Sargon ve torunu Naram-Sin'in Anadolu'ya yapmış oldukları seferlerle ilgili başarılarını da kaydettikleri meşhur "šar tamhari (mücadelenin kralı)" metinlerinde Akadlara karşı savaşan Anadolu krallarına bakıldığında bunların bir kısmının Hurri asıllı isimler taşıdıkları gözlemlenmektedir (Alpman, 1996: 28). Gerçekten bu şahıs isimleri Nuzi metinlerindeki Hurice şahıs isimlerinin içerisinde de geçmektedir. Bu durum Hurri topluluklarının Akad devleti döneminden itibaren Toros dağlarına kadar uzanan Güney Anadolu'ya yayılmış olduklarını ve buralarda küçük krallıklar kurmuş olduklarını göstermektedir.

Hurriler, Hititlerin siyasi bir teşkilat olarak tarih sahnesine çıkmalarından itibaren, bunlarla siyasi ve kültürel münasebete bulunan bir kavim olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Henüz Hitit Devleti'nin ilk yıllarında Hitit krallarının birinci hedefi güney bölgesi, yani Kuzey Suriye olmuş ve böylece Hurrilerle siyasi temas başlamıştır. İlk zamanlarda pek dostane olmayan bu ilişkilerin belirli aralıklarla iyi düzeyde olduğunu da söylememiz gerekmektedir. İşte Hurriler, Hititlerle dost veya düşman olarak temasta bulundukları uzun süreç içerisinde onları din, sanat, dil ve edebiyat alanında büyük ölçüde etkilemişlerdir (Memiş, 2009: 105-116)[18]. Ayrıca Sumer-Sami

[17] Bu eserde çok sayıda Akadça, Hurice cümle örneği verilmiştir. Böylece Akadçanın Hurriceye olan etkisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca E.A SPEİSER tarafından *Journal of the American Oriental Society,* Vol.55, No. 4, Dec.1935'te "Notes to Recently Published Nuzi Texts" isimli çalışmada, Nuzi metinleri üzerine yapılmış olan çalışmaların bir derlemesi sunulmuştur.

[18] Hurri Mitanni- Hitit teması I. Hattušili'nin Kuzey Suriye seferi ile başlamış ve I.Šuppiluliuma'nın zamanına kadar yaklaşık 250 yıl kadar devam etmiştir. I.Šuppiluliuma'nın iktidarı, Eski Doğu'nun "Amarna Çağı" denilen M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. Yaklaşık 50 yıl kadar iktidarda kalan

kültürünün Anadolu'ya girmesinde bir katalizör görevini üstlenmişlerdir (Alpman, 1996: 29). Nitekim Gılgamış destanı, Kumarbi efsanesi ve Ullikummi şarkısı Hurri versiyonları şeklinde Eski Anadolu'da tanınmışlardır. Çivi yazısı ile Hurri dilinde yazılmış olan bu edebi ve ritüel karakterdeki metinlerin Hititçe ve Akadça yazılanlarının (Alpman, 1996: 29) da olması Eski Ön Asya dil ve kültürünün ne derece etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir.

3.2.Mezopotamya Yazısının Anadolu'ya Yayılışı Ve Mezopotamya Dillerinin Hitit Diline Etkisi

Hititlerden önce Anadolu'da ilk çivi yazılı metinleri Asurlular oluşturmuşlardır[19]. Asurluların Anadolu'da kullandıkları yazının tarihi M.Ö. II. binyılın başlarına kadar gitmektedir. Fakat Hititlerin kullanmış oldukları çivi yazısının karakter bakımından Eski Asur yazı sisteminden farklı olduğu da kabul edilen bir gerçektir. Yani Hititlerin kullandıkları çivi yazısının Asur çivi yazısından alınmadığı açıktır. Hititlerin Asur çivi yazısını almayıp, bu yazının Anadolu'da son kullanımından çok zaman sonra Eski Babil stilindeki çivi yazısını kendi dillerine uygulayarak kullanmaya başlamalarının nedenini tam olarak açıklamak mümkün değildir (Yiğit, 2005: 82). Ayrıca Hititlerin Eski Babil stilindeki çivi yazısını nasıl alıp kullandıkları sorusunun izahı da net değildir.Ancak son zamanlarda bununla ilgili biraz daha ilmi gerçeklere uygun görüşler illeri sürülmüştür.

Buna göre; Mezopotamya'da uzun yıllar kullanılan ve bu zaman sürecinde belirli bir gelişmişlik evresine ulaşan bu yazının, Anadolu'ya hazır bir yazı olarak girmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu noktada Hititlerin Eski Devlet zamanında çivi yazısını Hurriler aracılığıyla Akadlardan almış oldukları iddiası ortaya çıkmaktadır (Hırçın, 1989 :44). Buna delil olarak I. Hattuşili zamanına ait belgeler arasında Akadca ve Hititçe kaleme alınmış çift dilli tabletlerin varlığı gösterilmektedir. Hurrilerin belgelerini çoğunlukla çivi yazısıyla Akad

---

I.Šuppiluliuma Anadolu'daki kavimleri diplomasi yolu veya siyasi mücadeleler neticesinde etkisiz hale getirdikten sonra Hurrilerin başkenti Vaššukani'ye yaptığı seferle Hurri Devletine son vermiştir.

[19] Asurlu tüccarlar tarafından M.Ö. II. bin yılın başlarında Anadolu'ya getirilen bu yazı, yine Asurlular tarafından ticari senet ve mektuplaşmalar başta olmak üzere birçok alanda kullanılmıştır. Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılarda Kültepe Höyüğü başta olmak üzere birçok yerde Eski Asur lehçesiyle yazılmış 25 000 civarında çivi yazılı belge bulunmuştur. Büyük kısmı Ankara Anadolu medeniyetleri Müzesi'nde muhafaza edilen bu belgeler "Kültepe Tabletleri" serisi altında kitap ve çeşitli bilimsel toplantılarda bildiri ve bilimsel dergilerde makale olarak yayımlanmaktadırlar. Geniş bilgi için bakınız: AKT I-IV, TTK Basımevi.

 ISSN: 1308-2922

dilinde yazmaları, yani Akadçayı bilmeleri ve bunu yazışma dili olarak kullanmaları bunların Hititlere Akadçayı ve çivi yazısını öğrettikleri görüşünün doğruluğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten I. Hattuşili dönemine ait olduğu anlaşılan vasiyetname olarak adlandırılan metin hem Akadca hem de Hititçe yazdırılmıştır (Yiğit, 2005: 83). Yine benzer bir görüş ise, çivi yazısının Hititlere geçiş tarihini ve geçiş yolunu şöyle izah etmektedir.

"İlk Hitit kralı I.Hattuşili, askeri işgaller ve yağma amacıyla, o zamanlar medeni dünyanın merkezi olan Kuzey Mezopotamya'ya, yani bugünkü Suriye'ye gittiğinde, oradan alınıp Anadolu'ya getirilmeye değer diğer uygarlık verileri arasında en başta yazıyı da görmüş, esir alıp Boğazköy'e getirdiği sanatkâr ve zanaatkârlar arasına en başata çivi yazısı ve Akadçayı bilen kâtipleri de sokmuş ve onlara adeta "haydi bakalım, oralardaki beyleriniz için yazıp çizdiğiniz o şeylerden, şimdi de benim için yazacaksınız" demiştir. Bundan dolayıdır ki, Hititçe bilmeyen bu kâtipler, ilkyazın örneklerini, kendi anadillerinde yani Akadça veya Babilce vermişlerdir. Sonraları bu kâtiplerin yavaş yavaş Hititçe öğrenmeleriyle birlikte iki dilde, yani Akadça ve Hititçe yazanlar çıkmıştır" (Ünal, 2000: 56). Şu halde, çivi yazısının Kuzey Suriye'den Hattuşaş'a getirilen Hurri asılı kâtiplerce Hititlere öğretildiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu bu iddiaların yanında, Hitit çivi yazısının *asyro-babilonik* veya Akad çivi yazısının bir türevi olduğu ve onlar gibi bünyesinde üç çeşit işaret bulundurduğu kabul edilmektedir. Bunlar fonetik işaretler, ideogramlar ve determinatiflerdir. Fonetik işaretler, heceleri ifade ederler. İdeogramlar ise, bir kelimenin tümünü birden ifade eden ve fonetik olmayan işaretlerdir. Determinatifler gelince, bunlar okunmayan, isimler ve belirli gruplara ait apelatif'leri belirten işaretlerdir (Dinçol, 1970: 39-41).

Şunu da belirtmemiz gerekir ki, dört yüzyıldan fazla bir zaman sürecinde Anadolu'da Hititler tarafından kullanılan bu yazı alt halk tabakalarına inmemiştir. Sadece devlet işlerinde ve özellikle dinsel, tarihsel, yönetime ait ve birçok farklı içerikli belgeler onunla kil tabletler üzerine kaydedilmiştir (Yiğit, 2005: 89).

Hitit çivi yazısının keşfine gelince, Alman bilim adamı Hugo Wincler 1905 yılında Hititlerin başkenti Hattuşaş'ı bulmuş ve burada binlerce çivi yazılı tabletten oluşan arşivi ele geçirmiştir (Memiş, 2005: 51). Hattuşaş'ta on binlerce çivi yazılı tabletin bulunduğu arşivler[20], Friedrich Hrozny tarafından 1915'te Hitit dilinin

[20] Bu arşivde, Sumerce, Akadça, Hititçe, Hurice, Proto-Hatti Dili, Luwice ve Pala Dili ile yazılmış vesikalara rastlanmıştır. Bkz. C. W. CERAM, *The Secret of The Hittites*. New York 1956,

çözülmesiyle Hititoloji denilen yeni bir bilim dalının doğmasına neden olmuştur. Çivi yazısının Hititlere geçişi konusu bir tarafa, Hititler bu yazı çeşidi ile kil tabletler üzerine antlaşmalar, resmi yazışmalar, kanunlar, kült kuralları ve hatta edebi metinler kaydetmişlerdir (Seher, 2004:64). Bütün bu yazılı vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla, Hititçede bol miktarda Sumer ve Akad diline ait kelime kullanılmıştır (Knapp, 1988: 270)[21]. Bu dillerden alınan ideogramlar aynı şekliyle korunarak yazılmış, sadece sonlarına hal çekim ekleri fonetik komplement olarak Hititçe ifade edilmiştir. Örneğin; Sumerce'den alınan *LÚGAL* "kral" ideogramı Hititçe *haššuš* olarak okunmuş, ancak *LÚGAL-uš* şeklinde yazılmıştır (Hırçın, 1989: 44). Ayrıca ideogramı *GUL* olan *walh-* (vurmak) fiilinin *walhun* olan, geçmiş zaman I. tekil şahıs çekimi fonetik olarak *wa-al-hu-un* veya yarı ideografik olarak *GUL-hu-un* ya da *GUL-un* şeklinde yazılabilmektedir.

Bazı Sumerce kelimeler ise, Hititler tarafından devamlı olarak sadece ideografik olarak yazılmışlardır. Yani fonetik değerleri belirtilmemiştir. Bunlar; *DUMU-aš* (oğul), *SAL-za* (kadın), *SIG* (ince), *MUL-aš* (yıldız) v.s. gibi. Ayrıca Hitit metinlerinde geçen birçok unvan ^{LÚ}A.ZU.SAG (Baş hekim), meslek adı ^{LÚ}AN.BAR.DİM.DİM (demirci), nesne ^{GİŠ}BAN(ok) ve hayvan adı ANŠE. NİTA (eşek), bitki GA.RASSAR (pırasa) ve tahıl adı ZİZ (kızılca buğday), tanrı adı ^{d}NİSABA (tahıl tanrısı), ay adı İTU.GİBİL (yeni ay) ile pek çok fiilin, örneğin GAZ (öldürmek, vurmak), BİL (yanmak, yakmak)[22] v.s. Sumerce olduğu görülmektedir. Bütün bunlar Sumerce'nin Hititçeye hemen hemen her alanda ne derecede tesir ettiğini göstermektedir. Sumerce konuşma dili olarak son bulmasına rağmen, Hititler zamanında Sumerce kelimelerin kullanılıyor olması son derece dikkat çekicidir. Bu kelimelerin Akadça ve onun lehçesi olan Babilceden Hurrice aracılığıyla Hititçeye geçmiş oldukları düşünülmektedir (Gurney, 1952: 124).

Akadçanın Hititçeye olan etkisine gelince, Hititçenin bir özelliği, metin içine Akadça kelimeler ve cümleler katmasıdır. Buna

---

[21] Mezopotamya toplumlarının dilleri Sumerce, Akadça ve onun lehçeleri olan Babilce-Asurcanın modern Avrupa dillerini ve özellikle İngilizceyi bile etkilediği iddia edilerek, bu dillerden İngilizceye geçmiş olan kelimelerin diller arasındaki geçişi mukayeseli bir şekilde verilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bakınız. A. Bernard KNAPP, *The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt,* Dorsey Pres, America 1988, s.270.

[22] Sumerceden Hititçeye kelime geçişleri konusunda geniş bilgi için bakınız. Ahmet ÜNAL, *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü* Vol. I-II,, Hamburg 2007. Ayrıca J.PUHLEV, *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin 1984; J.FRİEDRİCH, *Hethitises Wörterbuch*, Heildelberg 1952.

 ISSN: 1308-2922

örnek olarak, *A-NA A-Bİ-İA* (babama) veya *ŠUM-an* = Hititçesi *lāman* (isim) gibi. Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Bunun için Hititçe çivi yazılı metinlerin incelenmesi yeterlidir.

Ayrıca burada Akadçanın çok önemli bir özelliği daha karşımıza çıkmaktadır. Akadça, uzun süre Yakındoğu toplumları arasında diplomasi dili olarak kullanılmıştır. Hitit kralları doğu ve güneydoğu komşularıyla diplomasilerini bu dil ile yapmayı bir gelenek haline getirmişlerdir. Hitit krallarının komşularıyla yapmış oldukları antlaşma metinleri ve yazdıkları mektuplar da tamamıyla çivi yazısı ile Akad dilinde yazılmışlardır (Gurney, 1952: 126).

Ayrıca bazı şahıs isimlerinin yazılımının ise, Hititçe, Sumerce ve Akadça belli unsurların birleştirilmesi ile oluşturuldukları gözlemlenmektedir. Bunlara örnek olarak, ^{I}*Mu-ur-ši-DİNGİR*^{LİM} = ^{I}*Muršili* veya ^{I}*Ha-at-tu-ši-ILI(M)* = ^{I}*Hattušili* v.b. verilebilir (Dinçol, 1970: 43).

Diğer taraftan Hititçe olan bazı kelimeler zaman içerisinde Sami formuna dönüştürülmek suretiyle Sami dillerinde kullanılmışlardır. Daha sonra Sami Arapçası vasıtasıyla Osmanlı Türkçesine geçiş yapan bu kelimelerin varlıklarını günümüze kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Buna en güzel örnek Hititçe olan "tarkummai" (Ünal, 2008: 649) sözcüğüdür. "Tercüme etmek, açıklamak" veya "appa" ekiyle "appa tarkummai" şeklinde kullanılan bu sözcük "(birisinin sözlerini, derdini, duasını) iletmek, ulaştırmak, sunmak, arz etmek" anlamına gelmektedir. Sami kavimleri ki, muhtemelen Asurlular tarafından kullanılmaya başlanan bu kelimenin sonuna Sami dillerinde geleneksel olarak konulan –um- eki eklenerek "targamannum"veya "targumannum" şeklindeki Sami Asurcasındaki kelime elde edilmiştir[23]. Kelime Asurcada yine bir ifadeyi nakletmek anlamındadır. Daha sonraları ise, eski Sami dillerindeki kelimelerde bulunan "g" seslerinin Arapçaya "c" sesi olarak geçiş formuna uygun olarak, "targumannum" sözcüğü de "tercüman" ترجمان şekline dönüşmüştür. Bu hem Arapçada hem de Arapçanın tesiriyle geçiş yaptığı Türkçede ve ayrıca batı dillerinden İngiliz dilinde "dragoman" (Andelson-İz, 1990: 480) şekliyle yine tercüman manasında günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir. Şu halde Mezopotamya dilleri Anadolu dillerine etki yaptıkları gibi, sınırlı da olsa Anadolu dillerinin ve özellikle Hititçenin Mezopotamya dillerine etki yapmış olduğunu diyebiliriz.

[23] Kelimenin Asurca geçişi için bakınız. CAD T, s.229a.

3.3. Mezopotamya Dillerinin Urartu Diline Etkisi

Toros dağlarının kuzeyindeki veya Zagros dağlarının doğusundaki hiçbir halk ve hiçbir devlet Hurri-Mitanni'nin ardılı olan Hanigalbat[24] Devleti'nin M.Ö.13. yüzyıldaki çöküşünün ardından M.Ö. 9. yüzyıla kadar uzayan zamanda yazıyı tanımamıştır (Salvini, 2006: 206). Bu yaklaşık 400 yıllık zaman Urartu tarihinde "Beylikler Dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Bu tanım; M.Ö. 858 yılında Urartu Krallığının kuruluşuna kadar olan dönemde Van Gölü ve çevresinde yaşayan akraba veya akraba olmayan beyliklerin, zaman zaman Asur tehlikesine karşı güç birliği yaptıkları gerçeğinden kaynaklanmaktadır (Çilingiroğlu, 1997: 21). Urartular ancak M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında devlet kurmuşlardır. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında devlet kurmuş olan Urartular, Asurlulardan çivi yazısını alıp, genellikle güçlerinin ve devletlerinin merkezi yönetiminin aracı olarak kullanmışlardır. Urartuların kullandıkları çivi yazısı işaret şekilleri bunu Asur'dan aldıklarını açıkça göstermektedir (Benedict, 1960: 103). Ancak çivi yazısının ilk kez hangi Urartu kralı zamanında kullanılmaya başlandığı kesinlik kazanmamıştır. Bununla birlikte, ilk defa I. Sarduri veya ondan önceki kral Aramu zamanında kullanıldığı iddia edilmektedir (Salvini, 2006: 45). Fakat bugüne kadar kral Aramu dönemine ait herhangi bir yazılı vesikaya rastlanmamıştır. Buna karşılık Urartu krallarına ait ilk yazılı kitabeler Asur dili ve Yeni Asur Dönemi çivi yazısının bir varyantında yazılmış olup, I. Sarduri dönemine aittir[25]. Bu durum Urartu'nun yazıyı, Hurri-Mitanni dönemine uzanan eski yerel bir gelenekten değil, güçlü siyasi rakibi Asur'un kültüründen devralmış olduğunu göstermektedir. (Salvini, 2006: 45). Böylece yazıyı Asur'dan alarak kullanan Urartular, Asur'dan Asurca veya Asur diline de daha önceki Mezopotamya sakinlerinin dillerinden geçen birçok kelime ve kavramı alıp kullanmışlardır. Örneğin, Asurca olan ve vali anlamına gelen "šaknu" kelimesi aynı şekli ve anlamıyla Urartular tarafından da kullanılmıştır (Postgate, 1980: 70-73). Ayrıca vali anlamına gelen Sumerce ^{LÚ}EN.NAM kelimesi de muhtemelen Asurca'da kullanıldıktan sonra, yine bu dil vasıtasıyla Urartuca'ya da geçmiştir[26]. Bu durum Urartu

[24] Hanigalbat, Mittanilerin yazıtlarında kendi kendilerine vermiş oldukları bir addır. Ayrıca aynı kelime Asur, Babil ve Hitit kaynaklarında da aynı halk grubuna verilen bir ad olarak geçmektedir. Bakınız: Marc Van De MİEROOP, *A History of the Ancient Near East*, Blackwell Puplishing, USA 2007, s.150.

[25] M. SALVİNİ, a.g.e., 45.

[26] Geniş bilgi için bakınız. J.N.POSTGATE, a.g.m., s.67. Ayrıca Oktay BELLİ, "Urartular" *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınları,

ISSN: 1308-2922

toplumunun daha siyasi teşkilat kurma aşamasına geldiği andan itibaren Asur dili ve yazısının, belki de büsbütün Asur kültürünün dolayısıyla Mezopotamya kültürlerinin etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Öte yandan çivi yazısıyla yazılmış Urartuca yazıtlar sayesinde Urartu toplumunun dil yapısı hakkında da önemli ölçüde bilgi sahibi olmaktayız. Söz konusu yazıtlardan Urartu dilinin Sumerce ve Hurri dilleri gibi son ekli bitişken (aglutan) bir dil olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır (Salvini, 2006: 208).

4. HİYEROGLİF YAZISI

Anadolu toplumları tarafından kullanılan ikinci tür yazı hiyeroglif yazısıdır. Hiyeroglif yazısının, Anadolu halkının kendi buluşu olduğu, Mısır ve Girit hiyerogliflerinden tamamen ayrı olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Eğer bu düşünceyi doğru kabul edersek, eski medeniyetlerin beşiği olan Yakın Doğu'da Mısır'ın hiyeroglif yazısı ile Mezopotamya'nın çivi yazısı ve diğer bazı halkların yazıları yanında Anadolu insanı da bizzat kendisinin yarattığı bir yazı çeşidine sahiptir. Bu önemli gelişme, burada yaşamış olan kavimlerin kültür ve medeniyet alanındaki kabiliyetlerinin önemli tezahürlerinden biridir (Alp, 1964: 57). Mevcut bilgilere göre, bu yazı, Luwilerin kendilerine mahsus bir resim yazısıdır. Bu yazıdan Hititler de çivi yazısının yanında ikinci bir yazı sistemi olarak faydalanmışlardır (Kınal, 1989: 174).

Hiyeroglif yazısının çözülmesine gelince, Osmaniye'nin Kadirli ilçesinin sınırları içerisindeki Karatepe Höyüğü kazılarında Luwi (Anadolu) hiyeroglifi ve Fenike yazısı ile yazılmış çift dili kitabelerin bulunması sayesinde, Anadolu hiyeroglif yazısı kısmen çözülebilmiştir (Memiş, 2009, 265). Hitit kralları bu yazı çeşidini mühür baskılarında, kitabelerde, dini metinlerde vs. işlerde kullanmışlardır. Hititlerin, çivi yazısının yanında, ikinci bir yazı türü olarak hiyeroglif yazısını kullanmalarının izahı çok güç olmakla birlikte, hiyeroglif yazısının bu tür yazıtlarda kullanılmasının, daha kolay anlaşılır olması, yani yöneticiler tarafından halka verilecek olan mesajın daha iyi anlaşılması gayesiyle açıklamanın doğru olacağı kanaatindeyiz.

Mısır hiyeroglif yazısından tamamen bağımsız olduğu düşünülen, "Luwi Hiyeroglifi" adı verilen, Anadolu hiyeroglif yazı sisteminin uzun bir geçmişi vardır. Hiyeroglifler, bazılarına göre, logografik işaretler içeren ve M.Ö.18-17. yüzyıllara tarihlenen damga

İstanbul 1982, s.188. CAD B/I, s.196a'da EN.NAM (bêlu): bey anlamında geçmektedir.

mühürlerle başlar. Bazı araştırmacılar ise hiyeroglifleri M.Ö.15. yüzyılla tarihlendirmek eğilimindedir (Kınal, 1989: 175)[27]. Mevcut verilere göre asıl olan, bu yazı türünün, M.Ö.15-14 yüzyıllar arasında basit başlangıcından çıkıp logogramlar, hece değerleri ve yardımcı işaretlerle birlikte, tam olarak gelişmiş bir yazı sistemine doğru tapınakta, orduda ve diğer yasal organlarda, kaya yazıtları, mühürler ve tahta tabletler üzerinde kullanılmış olmasıdır. Bu yazı çeşidiyle oluşturulan en geç yazıtlar ise M.Ö. 8. yüzyıllın sonlarına tarihlenmektedir. Yazıtların coğrafi yayılış sahasına gelince, bunlar en batıda Sipylus Dağı (Manisa ili sınırları içerisinde) ve Karabel'den,(İzmir ili Kemalpaşa-Torbalı arasındaki dağ geçidi) alana yayılmışlardır. Ayrıca kuzeyde Boğazköy ve Alacahöyük'e, doğuda Malatya, Samsat ve Antakya yakınlarındaki Tell Ahmar'a (Til Barsip), güneyde Rastan ve Halep'in güneyindeki Hama'ya kadar uzayan geniş bir alanı kapsamaktadır (Tekoğlu, 1989: 82). Özellikle bu yazı türünün doğu, güney ve güneydoğu Anadolu ile kuzey Suriye'ye yayılış alanı, Geç Hitit Beylikleri adı verilen siyasi teşkilatların yayılış sahası ile aynıdır (Kuhrt, 1995: 410-417). Ayrıca Urartuların da bu yazı türünü kullanmış oldukları bilinmektedir. Bugün bile anlamı tam olarak anlaşılamayan çeşitli resimsel işaretlerin büyük boyutlu depolama küplerinin üzerinde yer aldığı birçok Urartu kale kazılarından tespit edilmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 151). Urartuların bu yazı türünü ne zaman ve hangi yolla almış oldukları ise, henüz açıklığa kavuşturulamamıştır. Basit halk grupları arasında kullanıldığı düşünülen bu yazının, ilk örnekleri M.Ö.8. yüzyılla tarihlenmektedir. Ayrıca "Geç Hitit Beylikleri" aracılığı ile Urartu'ya geldiği şeklinde önemli bir görüş vardır (Çilingiroğlu, 1997: 152).

Diğer taraftan, Geç Hitit Beylikleri her ne kadar Fenikece, Aramice ve Hurrice gibi diller kullanmış olsalar da onların ortak dili Luwice idi (Özgen, 2009: 48). Dolayısıyla kullanmış oldukları yazı türü de Luwi Hiyeroglifi olmuştur. Böylece bu yazı türünün Geç Hitit Beylikleri tarafından geniş bir coğrafyada kullanıldığını, bunların M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında bir eyalet olarak Asur Devleti'ne bağlanıp siyaseten ortadan kalkmalarıyla son bulduğunu söyleyebiliriz.

[27] Burada muhtelif kazılarda çıkan hiyeroglif yazıtları içeren eserlerin tabaka durumları göz önünde tutularak ayrı ayrı incelenmiş ve Anadolu'da M.Ö. II. bin yılın ilk yarısında hiyeroglif yazısının mevcut olduğu tezi savunulmuştur. Ayrıca, S.Alp, a.g.m., s.64-65'te Boğazköy arşivinde Hitit İmparatorluk çağından öncesine tarihlenen bir sıra hiyeroglif mührü göz önünde bulundurarak bu yazı türünün tarihini tespite çalışmaktadır.

ISSN: 1308-2922

5. SONUÇ

Bu çalışmada, insanlığın ilk yazısı olarak kabul edilen "Sumer Çivi Yazısı"nın icadıyla birlikte, Eski Ön Asya toplumları arasında var olan dil ve kültür etkileşiminin büyük bir ivme kazandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece yazının dil ve kültürel tesirlerin oluşumundaki önemli rolü örneklerle göz önüne serilmiştir. Bu noktada İlkyazı dili olarak karşımıza çıkan Sumercenin Sami dili Akadça ve onun lehçeleri Babil ve Asur dillerini ne derecede etkilediği, ayrıca söz konusu toplumların Sumerceden kendi dillerine yapmış oldukları kelime geçişlerine aracılık yaparak, Anadolu toplumları başta olmak üzere diğer komşu topluluklara nasıl taşıdıkları incelenip sonuçları işlenmiştir. Bilhassa toplumlar arası yazı geçişinin beraberinde dil etkileşimini de oluşturduğu vurgulanmıştır. Ayrıca dil etkileşiminin sınırlı olarak gramer ve cümle yapısı şeklinde, ancak daha yoğun bir olarak ise kelime geçişleri tarzında olduğu tespit edilerek, bununla ilgili çok sayıda örnek verilmiştir. Yine Eski Ön Asya'nın iki önemli memleketi olan Mezopotamya ve Anadolu arasında yer alan ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Hurrilerin yoğun bir şekilde Mezopotamya toplumlarının dil ve kültürel etkisi altında kalmış olduklarının altı çizilmiştir. Bunların aynı zamanda Mezopotamya dil ve kültürünün Anadolu toplumlarına tesir etmede katalizör görevi gördükleri vurgulanmıştır. Gerçekten ilk defa çivi yazısını kullanan Anadolu toplumu özelliğine sahip olan Hititler bu yazı türünü kendilerinden yaklaşık 250 yıl önce Anadolu topraklarına ticaret yapmak amacıyla gelmiş olan ve burada çivi yazısını kullanan Asurlulardan değil, Hurriler aracılığı ile Akadlardan almışlardır. Böylece Hurrilerin Eski Ön Asya toplumları arasındaki dil ve kültürel vasıta olma özelliğinin önemine dikkat çekilmiştir. Diğer taraftan, Anadolu toplumlarının, özellikle Luwilerin kendi yazıları olarak kabul edilen "Hiyeroglif Yazısı"nın Hititler tarafından daha çok kitabe yazımlarında ve mühür baskılarında kullanıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu yazının Anadolu'da, başka hangi toplumlar tarafından kullanıldığı belirtilmiş ve bu yazıyla yazılmış kitabelerin yayılış coğrafyalarının sınırları çizilmiştir. Ayrıca Mezopotamya dillerinin Anadolu dillerni yoğun bir şekilde etkilemelerine karşılık, Hititçeninde Mezopotamyalı Sami dillerini sınırlı şekilde etkilediği ve Hititçe "tarkummai" kelimesinin Sami dillerine –um- ekiyle "targumannum" şeklinde geçtiği ifade edilmiştir. Yine aynı kelimenin bir Sami dili olan Arapçaya "tercüman" şeklinde, oradan Türkçeye aynı yazılış şekliyle geçiş yaparak günümüze kadar kullanıla geldiğine dikkat çekilmiştir. Böylece modern dillerin ve bu dillere mensup kelimelerin köklerinin tespit edilmesi hususunun önemli olduğu belirtilmiştir.

Özetle, modern dillerin ve bu dillerde var olan sözcüklerin köklerinin tespiti için buna benzer çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Gerçekten şimdiye kadar yapılmış olan birçok etimolojik sözlükte ve çeşitli çalışmalarda, kelimelerin bilinen en eski durumları, görüldükleri ilk dil, eski kökleri vs. genellikle yeterince incelenmemektedir. Ne yazık ki bu, esas amaç görülmemektedir. Böylece çoğunlukla kelime kökü olarak Arapça, Yunanca, Latince, Farsça vb. denilerek işin kolayına kaçmak suretiyle, bu dillerden daha eski dillere fazla değinilmemektedir. Dolayısıyla yapılan dil araştırmalarında Sumerce, Akadca, Asurca, Babilce, Hurrice, Hatice, Hititçe, Luwice, Avesta Dili, Miken Dili, Etrüskçe, Frigçe, Urartuca Eski Mısır Dili vb. dillere, yeterince başvurulmamıştır. Yani, etimolojik sözlüklerin temel amaçlarından biri olması gereken bu husus ihmal edilmektedir. Bu çalışmayla, yapılan bu eksik ve hatalı çalışmaların daha dikkatli yapılması hususuna zemin hazırlanmıştır. Böylece dünya insanlığının en eski yazı dili olan Sumerce ve onun yazısının yaratmış olduğu imkân sayesinde, Eski Ön Asya toplumları arasında yazı ve dil etkileşiminin ne şekilde olduğu ortaya koymaya çalışılmıştır. Bu durumda yazının icadından itibaren onu kullanan toplumları, yazının toplumlar arası geçişini, geçişi esnasında beraberinde hangi sözcük ve kavramları taşıdığını ve bu sözcüklerin değişim şekillerini, yine toplumların tarihteki öncelik ve sonralık sırasına göre verilmiştir.

KAYNAKÇA

Akkaya, Ş. (1937), **"Sumer Dilinin Babil Diline Tesiri"**, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 3-12.

Andelson, A.D.- Fahri İZ, (1990), The Concise Oxford Turkish Dictionary, ABC Kitabevi, İstanbul.

Alkım, U. B. (1991) **"Yazının Başlangıcı"**, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, TTK Basımevi, Ankara, 3-15.

Alp, S. (1964), **"Eski Anadolu Yazısının Menşeleri"** Atatürk Konferanslarından Ayrı Basım, Ankara ,59-70.

Alpman, A. (1996), **" Anadolu'da Hurriler"** Uluslar arası III. Hititoloji Kongresi Bildirileri, Ankara, 27-37.

Aydın, N. (2000) **Sumerce Dilbilgisi**, Tuğra Ofset, Antalya.

Benedict, W. C. (1960), **"Urartians and Hurrians"**, Journal of the American Oriental Society, Vol. 80, No:2, April-june, .100-104.

Belli, O. (1982), **"Urartular"** Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I, Görsel Yayınları, İstanbul , 139-208.

Berkooz, M. (1935), **"The Nuzi Dialect of Akkadian"**, Linguistic Soiety of America, Vol. 13, No. 1, Jan.-Marc.,5-64.

 ISSN: 1308-2922

Bilgiç, E. (1982), **"Atatürk Fakültemiz ve Kürsümüz Sumerliler'in Tarih, Küktür ve Medeniyeti"**, Atatürk'ün 100. Yıl Doğum Yılına Armağan Dergisi, DTCF. Yayını, Ankara, 75-121.

Bottero, J. **Mezopotamya**, (Çev. M. Emin Özcan- Ayten Er), Ankara 2003, s. 110.

Cancik-Kischbaum, E. (2004), **Asurlular (Tarih, Toplum, Kültür)** (Çev. Aslı Yarbaş), İlya Yayınevi, İzmir.

Chicago Assyrian Dictionary (CAD), Pulished By The Oriental Institute, Chicago, U.S.A.

Ceram, C. W. (1993), **Tanrılar, Mezarlar Ve Bilginler** (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitapevi, İstanbul .

Ceram, C. W. (1956), **The Secret of The Hittites**. New York.

Cramford, H. (2004), **Sumer and The Symerians**, Cambridge University Pres, United Kingdom.

Çeçen, S. (2007), **"Eskiçağda Türkler"**, Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara. 101-109.

Çilingiroğlu, A. (1997).**Urartu Krallığı, Tarihi ve Sanatı**, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İzmir.

Diakov, V. -S. Kovalev, (2008), **İlkçağ Tarihi** (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul.

Diker, S. (2000), **Anadolu'da On Bin Yıl-Türk Dilinin Beş Bin Yılı**, İzmir.

Dinçol, A. M. (1970), **Eski Anadolu Dillerine Giriş**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Engin, A. (1968), **Sumer Türkleri**, İstanbul.

Faulmann, C. (2001), **Yazı Kitabı**, (Çev. Itır Arda), İstanbul.

Friedrich, J. (1952), **Hethitises Wörterbuch**, Heildelberg.

Friedrich, J. (2000), **Kayıp Yazılar ve Diller**, (Çev. Recai Tekoğlu), İstanbul.

Gülensoy, T. (1984), **"Tarih ve Dil"**, Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi Ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu Bildirileri, 21-26 Mayıs Elazığ, 59-65.

Gurney, O.R. (1952**), The Hittites**, London.

Gündüz, A. (2002), **Mezopotamya Ve Eski Mısır**, Büke Yayınları, İstanbul

Jean, G. (2002), **Yazı İnsanlığın Belleği**, (Çev. Nami Başer), İstanbul

Hırçın, S. (1989), **"Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı Ve Yayılması"**, Alkım Konferansları I, İstanbul, s. 38-45.

Kınal, F. (1983), **Eski Mezopotamya Tarihi**, A.Ü. DTCF. Yayınları No: 337, Ankara.

Kınal, F. (1987), **Eski Anadolu Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara.

Knapp, A. B. (1988), **The History and Culture of Ancient Western Asia and Egypt**, Dorsey Pres, America.

Kramer, S. N. (1995), **Tarih Sumerde Başlar**, (Çev: Muazzez İlmiye ÇIĞ), T.T.K. Yayını, Ankara.

Kuhrt, A. (1995), **The Ancient Near East** (c.3000-330 BC) Volume II, London and New York.

Labat, R. (1963), **Manuel D'épigraphie Akkadienne**, Paris.

Landsberger, B. (1942), **"Ras Şamra'da Bulunan Çivi Yazılı Vesikaların Kültür Tarihi Bakımından Önemi"**, A.Ü.DTCF Dergisi, C.I, S.I, Ankara, 85-90.

Memiş, E. (2007), **Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)**, Ekin Kitapevi, Bursa.

Memiş, E. (2009), **Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)**, Çizgi Kitabevi, 8. Baskı, Konya.

Memiş, E. (2005), **Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?)**, Çizgi Kitabevi, Konya.

Michalovski, P. (2006), **"The Lives of the Sumerian Language"** The University Chicago Oriental Institute Seminars, Number 2, Chicago,159-184.

Mieroop, M. V. D. (2007), **A History of the Ancient Near East**, Blackwell Puplishing, USA.

Müller, G. G. (1998), **Londraner Nuzi-Texte**, Wiesbaden.

Nissen, Hans J. (1990), **The History of the Ancient Near East** (9000-2000 B.C.), Chicago, 65-90.

Puhlev, J. (1984), **Hittite Etymological Dictionary**, Berlin.

Rabinson, A. (1999), **The Story of writing (Alphabets, Hieroglyphs and Pictograms)**, New York.

Postgate, J.N. (1980), **"Assyrian Goverment, Anatolian Studies"**, Vol. 30, Special Number in Honour of the Seventieth Brithday of Prof. O.R. GURNEY, British Institute, Ankara, 67-76.

Özgen, İ. (2009), **"Geç Hititler"**, National Geographic Türkiye, Doğuş Grubu İletişim Yayıncılık, İstanbul Ocak, 40-61.

Salvani, M. (2006), **Urartu Tarihi ve Kültürü** (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 206.

Seher, J. (2004), **"Hititlerin Başkenti Hattuşa"**, Arkeo Atlas Dergisi, S.3, DBR Yayıncılık, İstanbul, s.62-69.

Soden, W. V. (1965), **Akkadisches Handwörterbuch**, Band I,II ve III. Wiesbaden.

Spiser, E.A. (1935), **"Notes to Recently Published Nuzi Texts"** Journal of the American Oriental Society, Vol.55, No. 4, Dec., 432-443.

 ISSN: 1308-2922

Şimşek, Ö. (2007), "**Çeşitli Yollarla Akadcadan Türkçeye Geçen Kelimeler**" Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2006 Yıllığı, Ankara, 179-305.

Tekoğlu, R. (1989), "**Milattan Önceki Dönemlerde Anadolu Dillerine Toplu Bir Bakış**", Alkım Konferansları I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 73-90.

Tosun, M. – Yalvaç, K.(1989), **Sumer, Babil Asur Kanunları Ve Ammi-Saduqa Fermanı**, TTK Basımevi, Ankara.

Tuna, O.N. (1990), **Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi**, TTK. Basımevi, Ankara.

Ünal, A. (2007), **Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü**, Vol. I-II, Hamburg.

Ünal, A. (2002), **Hititler Devrinde Anadolu, Kitap I**, İstanbul.

Ünal, A. (1999), **Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul.

Wilhelm (Würzburg), G. (2008), "**Hurrians İn The Kültepe Texts**", Anatolia And The Jazira During The Old Assyrian Period, (Edited by J.G. DERCSEN). Nederlans Instituut Het Nabije Oosten.

Woods, C. (2006), "**Bilingualism, Scribal Learning end The Death of Sumerian**" The University Chicago Oriental Institute Seminars, Number 2, Chicago, 91.120.

Yalvaç, K. (1982), "**Sumerliler ve Sumerce**", Atatürk'ün 100. Yıl Doğum Gününe Armağan Dergisi, DTCF. Yayını, Ankara, 563-577.

Yıldırım, R.(2004), **Uygarlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları)**,Asil Yayın Dağıtım, Ankara.

Yıldız, N. (2000), Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, TTK. Yayını, Ankara.

Yiğit, T. (2005), "**Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı**", Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 37, Ankara, s. 79-86.